

ОТЫРАР МҰРАЖАЙЫ ҚОРЫНДАҒЫ АҒАШТАН ЖАСАЛҒАН ЫДЫС-АЯҚТАР

Дүниежүзі білімі мен мәдениетінің Аристотельден кейін екінші ұстазы атанған энциклопидист ғалым «Әбунасір әл-Фараби: «Өз ісінің білгір һәм шебері атану үшін жақсы жұмыс істеп, жетік білуге ұмтылу керек» деген екен. [1.15.] Демек, көшпелі ата-бабамыз өзінің көшіп-қонуына ыңғайлы жиһаз-жабдықтарды пайдалану үшін ағаштың қасиетін жоғары бағалап, ағашты бейберекет кесуге тиым салғандығы, «Әкеден мал қалғанша, тал қалсын», «Бабын тап та бақ өсір» деген нақылдары осының дәлелі. Қазақ халқы ағаштың әртүрлі қасиеттерін жоғары бағалап, одан тұрмысқа тұтынатын әртүрлі бұйымдар жасаған [2.31.]

Еліміз егемендік алғаннан бері ұлттық қолөнерімізді дамытуға ерекше көңіл бөлінуде. Қазіргі таңда қолөнеріміз жанданып, екінші тынысы заманауи талапқа сай, күнделікті өмірге лайықталып жасалып қолданылуда. Тарихшылардың зерттеулеріне сүйенсек заттарды әшекейлеу, тіпті, сонау тас дәуірінің соңғы кезінен-ақ басталғаны анық. Алғашқы адамдар тастан жасалған құралдарының бетін бедерлеп, әртүрлі әшекейлер салған. Бергін келе қола заманының тұсында адамдар қоладан, мыстан жасаған заттары мен қару-жарақтарын, лайдан құйылған керамикалық ыдыстарын өздерінше оюлармен айшықтай білген. «Андронов» заманында қазақ жерін мекендеген тайпалар сонымен қатар жүннен, теріден, ағаштан, сүйектен істелген үй жиһаздары мен құрал-жабдықтарын ою-өрнекпен әшекейлеу сияқты қолөнердің қаншама жаңа түрлерін ойлап тауып, қолданып отырған.[3.10.]

Біздің күнделікті өмірімізде ағаштың маңызды материал екендігі бәрімізге аян, өйткені қазіргі ғылым мен техниканың қарыштап өскен заманында өз маңызын жоғалтқан жоқ [2.31.]

Халқымыздың тұрмысында күні бүгінге дейін сақталып келген тұрмыстық бұйымдар, ұлттық қолөнеріміздің озық үлгілері өте көп. Солардың бірі көшпелі мал шаруашылығынан жартылай отырықшылыққа ауысып егіншілікпен айналысқан қазақ қауымының күнделікті тұрмысқа қажетті ағаштан жасалған бұйымдары болып табылады [4.34.]

Халқымыздың өмірінде ағаштан жасалған бұйымдардың орны ерекше, тіпті күнделікті тұрмыста пайдаланылатын тұрмыстық заттары мен ыдыс-аяқтары көшіп-қонуға бейімделіп жасалған. Ағаш шеберлері еңбек, қару-жарақ құралдарынан бастап үй жиһаздары мен ыдыс-аяқтарды, музыкалық аспаптарды, киіз үйдің ағашын т.б. бұйымдарды жасап көркемдеген. Ағаштан бұйым жасайтын шеберлер емен, қайың, самырсын, үйеңкі, қызылқарағай, шынар, қара ағаш, ырғай, шырғай, тас жарған, мойыл, жиде, торанғыл, жиде тал, жөке ағашы, арша, жанғақ, май қарағай сияқты талдарды пайдаланған. Бұлардың бірі қатты, бірі жонуға оңай, жылтыр жарылмайтын болса, енді кейбірі иілгіш, жеңіл, су сіңбейтін, барлық бояу сіңгіш, желім ұстағыш болып келеді. Сондықтан ағаш шеберлері ағаштың ерекшеліктерін, әр ағашқа тән қасиеттерді өте жақсы білген. Олар ағаштың қаттылығы, тығыздығы, иілгіштігі, серпімділігі, түсі, дәмі, салмағы, тұтқырлығы, жарылғыштығы, шайырлығы, дыбыс өткізгіштігі, т.б. қасиеттеріне байланысты белгілі бір заттар жасауға пайдаланған [2.31.]

Алдымен ағаш шеберлері қажетті ағашты даярлап алады. Ол үшін таңдап кесіп алынған ағашты дұрыстап кептіреді. Кептіргенде күн көзі ағашқа тура түссе, ағаш жарылып, іске жарамсыз болып қалатындықтан, халық шеберлері ылғал ағаштың қабығын аршып, өне-бойын тұтастай сиырдың жапасымен сылап, көлеңкеде кептірген. Кейде қабығы аршылған ағаш дінін көңнің арасына, құрғақ құм, топырақ, ағаш үгіндісі мен құрғақ жапыраққа көміп қойып та кептірген. Байырғы шеберлер ағаш неғұрлым ұзақ кепсе (сақталса) соғұрлым сапасы жоғары болады деп есептеген. Ағашты жарып алмау, шірітпеу, құрттарға жегізбеу жағы қатаң ескерілген. Ұсталар ағаштан ыдыс-аяқ жасауға да айрықша ден қойған, ыдысты мықты болсын деп қайыңның безін ойып, көлеңкеде кептіріп, содан кейін тұзды суға қайнатып алып, тағы да көлеңкеде кептіріп дегдітіп, асықпай шауып алып, ұңғып өндеуге дайындаған. Өйткені әбден кепкен қайыңда бөтен иіс те, шайыр да болмайды. Сондықтан оған құйылған тамақтың дәмі де бұзылмайды, әрі ыстық-суыққа төзімді болып, жарылмайды. Ыдыстарды қызыл, қоңыр және сары бояулармен бояған [2.40.]

Ағаш ұсталары әр түрлі құрал-саймандарды пайдаланған, балта, пышқы, үстірік(сүргі), бұрғы, ағаш түрпі, тез, қысқы, үскі, қашау сияқты аспаптарды пайдаланды. Сондай - ақ түрлі өлшеуіштер мен үлгілер, қырғылар, желім, бояу сияқты көмекші құралдары да болды. Сол жабдықтар арқылы ағаш ұсталары кесу, шабу, кию, жону, керту, ою, оймыштау, қырнау, қыру, тесу, сүргілеу, тілу, қару, бояу, жылтырату, сырлау, шегелеу, желімдеу, т.с.с жұмыстарды жүргізген [5.26.]

Ортаазиялық ағаш оюшыларының жоғары деңгейдегі шеберлігін ХХ ғасырдың басындағы ресейлік саяхатшы-зерттеуші Н.М.Бачинский былай деген: « Орта Азиядағы ағаш ою өнерін қарастырған кезде - ағаш, орман атаулы соншалықты қат осындай елде сәндік өнердің мұндай әдемі түрі қалай пайда болды деген сұрақтан қашып құтыла алмайсыз. Бұл сұраққа істің мәнімен жауап беруге болады: ағаштың салыстырмалы түрде жоғары бағалануы мен қаттылығының нәтижесінде құрылыс пен тұрмыстағы оған деген қатынас, құрылыс материалдарының басқа түрлеріне қарағанда өте мұқият болып, оған ерекше мән берілді. Сол себепті оны өндеген кезде мұқияттылық қатты сақталынды. Мұны біз көркем оюдан байқай аламыз».

Әртүрлі аймақтарда жергілікті орманда өсетін ағаштардың алуан түрі пайдаланылады. Орман алқапты солтүстік облыстарда ағаштың жапырақты түрлерінен кең қолданылатыны: айқын текстуралы қызыл қайың, қара және қызыл қандағаш, шетен, жаңғақ, үйеңкі, емен. Ағаштың бұл түрлері салыстырмалы түрде жұмсақ болады. Сондықтан олар оңай өңделіп, кесуге және бояуға жеңіл келеді.

Біздің өлкеміз Сырдария бойында да ағаш оюға - шынар, жаңғақ, алмұрт, жиде, қараған және т.б. Қайың және жаңғақ ағаштарының бұлтықтары мен тамырлары пайдаланылған. Олардың тамырлары әсіресе, қайыңның тамыры өндеген кезде әдемі текстура береді. Ағаштардың әр түрінің әрқайсысының өз табиғи ерекшеліктерін қазақ шеберлері өте мұқият ескерген.

Қазақ ұсталарының қымызға арналған ыдыстары ерекше назар аудартады. Қымызға арналған ағаш ыдыстар: тегене, шара, сапты аяқ, тостаған, күбі, піспек. Ел ішінде бұл ыдыстардың түрлері күнделікті өмірде кеңінен қолданылса, оның сәнделіп жасалған ғажайып түрлері де аз болмаған.

Отырар археологиялық қорық-музей қорында ағаштан жасалған ыдыс-аяқтардың 90-нан астам түрлері бар. Солардың бірнешеуіне тоқталып кетер болсақ: Күбі мен піспек. Спыр малының сүтін пісіп, майын алу үшін күбіге құйып, піспекпен пайқаған. Қазақстанның барлық өңірлерінде ағаштан әр түрлі күбілер жасалады. Күбі жасаудың да екі түрі болған – тұтас қайың кесіндісінің өзегін ұнғып, кеңейту арқылы жасалғаны және әр-түрлі ағаштардан дайындалған бірнеше бөлек жіңішке тақтайшалардың темір құрсауларымен біріктірілуі арқылы жасалатын. Ағаш күбілердің түп жағы жуандау болып келеді де, жоғарылаған сайын жіңішкере береді. Аталмыш технологияда жасалынған күбі түрлерін Отырар музейінің қорынан ХІХ ғасырдың колөнер шеберлерінің зерек ұсталығының негізінде қайыңды ұнғу әдісімен жасалынған ТҚ-462 нөмірдегі ұзындығы 1 метрдей болып келетін күбі өзіндік маңыздылығымен ерекшеленеді. Сонымен қатар, бірнеше ағаш тіліктерін темір құрсаулармен біріктіру әдісімен жасалынған күбінің түрлері музей қорында сақтаулы тұр. Мұндай қарапайым үлгіде жасалынған күбі қазіргі уақытқа дейін еліміздің барлық аумақтарында қолданыста бар екені белгілі.

Ата-бабамыз егін шаруашылығымен айналысқандықтан, тары, жүгері тағы да басқа дақылдарды тую үшін келі-келсапты қолданған. Қазақ ұсталары келі – келсап жасау үшін көбінесе жөпшендіге жарыла қоймайтын қайың ағашынан ішін ұнғып немесе екі не үш ағаш кесіндісінен қиюластырып, түйе терісімен қаптап та жасайтын болған. Келішілердің айтуынша келіні жасау үшін қыста бойына әбден нәр жинап, тас буын болып, қатайған талдарды түбірімен қазып алып, оны жаз бойы әбден кептіріп алады екен. Ағашты кептірудің бірнеше түрі болған. Мысалы: дөңбектің қабығын аршымай, күмға көміп кептіретіні, дөңбектің қабығын аршымай, ағашқа сиырдың тезегін жағып, оны қара көленкеде кептіретіні, кеспектің екі шетінен бір – бір қарыс жерінен ғана қабығын қалдырып, қалған жерінің қабығын түгел аршып, оның екі шетіне саз балшық жағып, көленкеде кептіретіні, дөңбектің қабығын бірден аршып тастап, оны екі күн кептіретіні. Енді осы кепкен кеспектің ішін ойып алады да, ішіне құрғақ топырақты толтырып, жерге бір жұма бойы көміп тастаған, құрғақ топырақ келінің бойындағы ыза мен тұзды сорып алады екен. Содан кейін келіні бір қалыпты температурада жылы жерде кептірген [5.13].

Келі құрылымы жағынан екі түрге бөлінеді. Біріншісі – «Түбі тегіс келі», мұндай келінің түбі тегістеу болып келеді де, келсап тиіп, дөңді жармалап майдалауға, ұнтақтауға қолайлы болады. Екіншісі – «Түбі шұңғыл келі», келінің түбін шұңғыл егіп ойылған да, дөңді ақтауға пайдаланған. Шеберлер дайын болған келіні қызған тандыр ішінде ыстық қозға қақтап алып, оның іші-сыртына түгелдей қойдың құйрық майын немесе немесе түйе қомының майын әбден сіңгенше жағады. Келі

жарылып кетпеу үшін, оның иіні мен табанын түйенің иленбеген терісімен қаптайды, шикі тері кепкен кезде тарылады да, келіні қатты қысып қалады. Сөйтіп келінің сыртын қайыспен ысып жалтыратып қояды. Келінің түйгіш ағашы – келсапты да қойдың құйрық майын сіңіріп, өндеуден өткізеді. Келсаптың келіні түйгіштейтін жағы сәл жіңішке болады да, басы жуандау салмақты етіп жасалады. Ал қолға ұстайтын жерінен ойық тұтқа шығарылып жасалады. Міне, осындай келіге ата – бабаларымыз тары, жүгері, бидай тағы да басқа дақылдарды тую үшін қолданған. Отырар музейінің қорында қайыңнан, жиде және қара талдардан жасалған үлкенді-кішілі келілердің түрлері көптеп кездеседі. Оларға тоқталатын болсақ, жиде талының өзегі ұнғып жасалған музейдің этнография залының егін-шаруашылық бөлігінде кездесетін ТҚ- 462 нөміріндегі иіні түйе терісімен қапталынған, биіктігі-48 м, дм-25 см, ал келсабының ұзындығы -1 м құрайтын келі-келсап және ТҚ-349 нөмірінде тіркелген музей қорынан орын алған кептірілген шөптен жасалынған дәрі-дәрмектерді туюге арналған келінің түрлерін көптеп кездестіре аламыз. Биіктігі-20 см, дм - 12 x 13 см болып келген кішігірім келінің бел ортасына екі сызық параллель жүргізіліп, жоғарғы жағына ромбик тәрізді геометриялық өрнектің ішіне жұлдызша салынып, төменгі бөлігіне қошқар мүйізді ою-өрнектері ағашқа ойып түсірілген. Аталмыш кіші келсапты Отырар бөлімшесінің тұрғыны Кенже Қалмағанбетова музей қорына өткізген. Бұл өткен ата-бабаларымыздың дәстүрінің бізге қалдырған куәгері іспетті.

Қазақ ыдыс-аяғының ішіндегі ең қарапайымы - пісірілген етті түсіруге, оны қонақ үйге тасуға пайдаланған астау мен жайпақ табақ. Бұл ыдыстардың көлемі әртүрлі болады. Отырар музейінде осындай астау мен жайпақ табақтардың да бірнеше түрі бар. Ағаш табақшалардың сан алуандығы ағаш шеберлерінің өзіндік жұмыс жасау стиліне де байланысты. ТҚ-7938 ағаш табақ жиде ағашынан шабылып, іші шұңғыл, қалыңдау болып шабылса, ТҚ-7940 ағаш табақшаның сыртқы көрінісі жылтыр етіп сыртқы көрінісіне ерекше мән беріп жасаған. Музей қорында сонымен қатар, қайың безінен сопақша болып ойылып жасалған, бір қойдың еті бүтіндей сиятын көлемі 50-90 см астау, сондай-ақ ет салатын жайпақ табақтар (жоғарыда атап өттік), ағаш тостағандар мен сорпа құятын үлкен ағаш ожау мен тамақ ішетін ағаш қасықтар, қымызға арналған саптаяқтардың түрлері көптеп кездеседі.

Ағап ою өнері Отырар өңірінде ертеден-ақ дәстүрлі қолөнерге айналғаны археологиялық қазба жұмыстары барысында табылған ағаш тақтайлар, тарақ тәрізді заттар арқылы да белгілі. Отырар алқабындағы ескі Құйрықтөбе қаласының қамалын қазып ашқанда табылған тақтайлардың бірінде аң бейнелі тақта отырған қос құдай жұбы суреттелген. Ойып өрнектелген ағаштар Сырдария қалалары тұрғындарының діни-наным сенімдері жөнінде өте бай мәліметтер береді. [6.39]

Еңбек құралдарынан бастап үй жиһаздары мен ыдыс-аяқтарды, музыкалық аспаптарды, киіз үйдің ағашын т.б. заттар музейдің бет-бейнесі болып табылатын этнография залының этнография бөліміне қойылып, көрермендердің жоғары бағасына ие болып келеді.

Елбасымыздың сөзімен қорытындылар болсам: «Жастарымыз салт-дәстүрімізді көздің қарашығындай бағып жүретін, көптің көкейіне үміт отын жағып жүретін, адамзаттың озық ой көгінде ағып жүретіндей болуы керек.» Ол үшін біздердің, яғни аға ұрпақтың жастарға айтары мен қолына ұстатар өткен тарихынан сыр шертер атадан-балаға мұра болған дүниесін мұражай арқылы табыстап кетер үлкен міндет бар.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Бабадан қалған асыл сөз. – Алматы. «Раритет» 2015.
2. Д.Шоқпарұлы, Д.Дәркембайұлы. Қазақтың қолданбалы өнері - Алматыкітап 2007 .
3. Ә.Нұрпейісов. Қазақ халқының ою-өрнегі. - Алматы, Өнер. 2002.
4. Х.Арғынбаев.Қазақ халқының қолөнері. –Алматы.Өнер. 1987.
5. А.Нәлібаев .Ағаш ою - Алматы . Өнер. 1994.
6. Байпақов К.М., Нұржанов А. Ұлы Жібек Жолы және орта ғасырлық Қазақстан. — Алматы. 1990.